

РЕЦЕНЗІЇ ТА НОВІ ВИДАННЯ

ДЕГТЯРЬОВ С. І.

**МІЩАНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ФУНКЦІЇ,
ПОВНОВАЖЕННЯ, ВЗАЄМОДІЯ З ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ
ВЛАДИ (ОГЛЯД МОНОГРАФІЇ В. ШАНДРА МІЩАНСЬКІ ОРГАНИ
СТАНОВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ
(кінець XVIII - початок XX ст.). - К.: Інститут Історії України НАН
України, 2016. - 344 с.)***

Наприкінці 2016 р. світ побачила монографія відомої в Україні та поза її межами дослідниці історії державних органів влади та місцевого самоврядування на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, доктора історичних наук Валентини Шандри. Дана робота присвячена міщанським органам самоврядування, що функціонували в Україні наприкінці XVIII - на початку XX ст. Тема, безперечно, цікава з наукової точки зору і однозначно малодосліджена. Як зауважила сама автор: «При дослідженні діяльності органів влади й управління, їх ролі у житті місцевих спільнот історики віддають перевагу вищим інституціям» [с. 6]. Дійсно, надто мало уваги приділяється участі у самоврядуванні представників непривілейованих соціальних груп: селян, міщан, ремісників.

Завдання, що поставила перед собою авторка, полягало у з'ясуванні того, які саме повноваження мали станові органи міщан; спектр питань, які могли вирішувати ці органи; рівень їхньої самоврядності. Увага також була приділена такому важливому аспекту історії цих органів, як механізми їхнього співіснування з виборцями й державними інституціями.

Сама монографія складається із вступу, двох розділів, висновків. Робота підкріплена додатками, географічним та іменним покажчиками, ілюстраціями.

Перший розділ В. Шандра присвятила цеховим і ремісничим управам. У підрозділі «Пошук універсальної територіально-станової управлінської моделі» йдеться про зусилля російського імперського уряду наприкінці XVIII ст. у справі заснування у державі так званого третього стану, який, займаючись розвитком ремесел і фабрик, повинен був врятувати імперію від економічного відставання в умовах зародження і розвитку капіталістичних відносин. Для цього стану вводився цеховий формат управління. Керівництво у цехах запроваджувалося наближене до колегіального. Кожен цех мав управу на чолі з виборними старшиною та двома його помічниками (товаришами). Згодом керівним органом для цехів стала реміснича управа. На українських землях за правління Катерини II перші цехи почали з'являтися саме на Слобожанщині. Далі авторка

*Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №15.01.10-01.15/17.3Ф «Історичний розвиток порубіжжя Північно-Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті» та прикладного дослідження №15.01.10-02.16/18.3П «Механізми впливу інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси в Україні».

Дегтярьов Сергій Іванович - доктор історичних наук, доцент, Сумський державний університет (Україна).

описує особливості функціонування цехових організацій на право- та лівобережних українських землях досліджуваного часу.

Наступний підрозділ «Через спрощене управління до «століття пару й електрики» присвячений спробам уряду Миколи I ліквідувати недоліки цехової організації. Однією з проблем було те, що службовці ремісничих управ частіше переймалися не покладеними на них справами, а використовували свої посади для уникнення рекрутства. Незрозумілою також була підпорядкованість цехів - часто виникала плутанина, оскільки у деяких питаннях вони повинні були звертатися до дум, а в інших - до магістратів. У 1852 р. у населених пунктах, де ремісників було мало, а самі ремесла були недостатньо розвинені, цехи і цехові управи ліквідовувалися і встановлювалося спрощене управління - ремісниками тут опікувалася реміснича управа. У результаті такого кроку влади кількість цехів у містах різко зменшилася.

В. Шандра зазначила, що ця цехова реформа на Правобережних землях мала й свої особливості. Зокрема вона супроводжувалася переписом єврейського населення. Передбачалося, що євреї будуть об'єднуватися у неремісничі цехи, формуючи таким чином ще одну категорію платників податків до державної скарбниці. На багатому архівному матеріалі авторка детально описала процес перепису єврейського населення у правобережних українських губерніях.

У підрозділі «Ліквідація цехового устрою у Південно-Західному краї» йдеться про наступний етап впорядкування ремісничих управ, який відбувся лише через три десятиліття, у 1880-х роках. У цей період відмічалось, що багато цехових і ремісничих управ не виконували свого призначення - не сприяли розвитку ремесел, не переймалися підготовкою учнів та моральністю своїх членів. У багатьох ремісничих громадах деяких губерній більшість становили юдеї-ремісники, які використовували управи «для отримання свідоцтва на право займатися ремеслом поза смугою осілості» [с. 64]. Все це змушувало владу шукати шляхи введення спрощеного управління, ліквідовуючи при цьому ремісничі управи. Наприклад, у Києві остаточно ці управи були ліквідовані у 1886 р. Тепер кожен ремісник підпорядковувався єдиній загальній ремісничій управі. Перехід до спрощеної системи управління у цей час відбувався досить активно по всій Російській імперії, у тому числі й на теренах українських губерній.

Оскільки у багатьох містах не існувало окремого ремісничого стану, на початку ХХ ст. там почали ліквідуватися ремісничі управи. Зокрема більшість їх зникла після революції 1905-1907 рр. В. Шандра вказує, що станом на 1916 р. по всій Російській імперії залишилося всього 29 управ, з яких на українських землях діяли лише п'ять: у Керч-Єнікале, Одесі, Сімферополі, Сумах і Харкові. Ці управи об'єднували 71 ремісничий цех [с. 81].

У розділі 1.3 авторка дослідила функції ремісничих управ. Окрему увагу приділено адміністративній функції, фінансово-обліковим повноваженням, соціальній відповідальності управ. Зокрема тут наголошується на тому, що реміснича управа повинна була, згідно з Ремісничим положенням 1785 р., сприяти підвищенню професійних навичок ремісників і контролювати їх [с. 83]. Цей орган навіть міг перевіряти рівень кваліфікації ремісників у разі

виникнення конфліктів і за потреби позбавляти їх свідомості на право займатися ремеслом. Авторкою описана також процедура атестації ремісників на звання майстра. В. Шандра окремо зазначила, що, хоча й існували майстри високої кваліфікації, та все ж «конкуренція, як засіб поліпшення товарів, не стала повсюдним явищем у ремісничому середовищі» [с. 94]. Причиною цього називалося те, що міщани часто займалися одночасно кількома ремеслами, а, відповідно, «мало хто з них був добрим майстром».

Детально авторка монографії розглянула так звані фіскально-облікові повноваження цехових і ремісничих управ, що полягала у складанні і веденні документів обліку міських ремісників. Зокрема увага була приділена процедурі перевірки старостами й членами управ прибутково-видаткових книг; організації збору податків; контролю коштів, що надходили тощо. Було також наголошено на тому, що мали місце і факти поборів з боку управ для поліпшення свого матеріального становища. До того ж ремісничим управам було важко сплачувати державні податки у повному обсязі, а це призводило до накопичення заборгованостей - так званих недоїмок. До функцій управ також відносилися участь їх у виконанні рекрутської, а пізніше загальновійськової повинності та низки державних і міських доручень.

До функцій ремісничих управ соціального характеру відносилися матеріальна підтримка ремісників, які не могли утримувати себе через інвалідність; контроль за санітарно-гігієнічними нормами у майстернях; опіка над неповнолітніми дітьми скалічених чи померлих ремісників; слідували за дотриманням правил етики і моралі ремісниками тощо. У цьому сенсі, на думку авторки, управи були схожі на інші станові органи. Деякі управи навіть утримували власним коштом богадільні, парафіяльні училища, брали на себе обов'язок утримувати кладовища, створювали позичково-ощадні товариства або каси тощо. Фактично цехові та ремісничі управи сприяли, за словами В. Шандри, «творенню ремісничого середовища, об'єднаного спільністю виробничих, громадських інтересів і, до певної міри, соціального захисту та культурних запитів» [с. 116-117].

У розділі 1.4 цехові й ремісничі управи були розглянуті авторкою як соціально-історичні органи самоврядування. До основних ознак самоврядування авторкою були віднесені виборність, сходи, звітність. Виборний принцип, на її думку, мав мотивувати до обрання до керівного складу управи соціально активних осіб, яким довірятимуть ремісники. Хоча існували ситуації, коли деякі виборні посади не сприймалися як почесні і ремісники намагалися уникнути їх (наприклад, посада збирача коштів, від якої заможні ремісники інколи навіть відкуплялися). Або ж на виборні посади не завжди обиралися писемні особи, що негативно відбивалося на виконанні ними своїх обов'язків. В. Шандра досить детально описала подібні випадки, наводячи цілу низку конкретних прикладів. Детально також наведена у книзі процедура самих виборів: як проходило голосування, де це відбувалося, на який термін обиралися посадовці тощо.

Велике значення, на думку авторки монографії, мали цехові сходи, де колективно обговорювалися та приймалися рішення з багатьох важливих питань. Існували спеціальні правила поведінки на сходах, що зазначалися навіть у Ремісничому статуті.

Окреме місце у монографії присвячено питанню про відповідальність посадовців ремісничих управ за різні правопорушення. Основним покаранням, що застосовувалося у таких випадках, були стягнення у вигляді штрафів. Розмір штрафу міг сягати від 25 до 100 руб. Інколи призначалося ув'язнення. Серед порушень, які скоювали ремісники чи посадовці ремісничих управ, найбільш розповсюдженими були обмірювання чи обважування клієнтів, привласнення виборними посадовцями громадських коштів, хабарництво, зловживання при видачі паспортів чи свідоцтв тощо. Непоодинокими були ситуації, коли досвідчені писарі ремісничих управ використовували недосвідченість (а інколи просту неписьменність) виборних посадовців на свою користь, фактично ставлячи останніх у залежність від себе. З усіма цими негативними явищами намагалися боротися як сама держава, так і самоврядні органи ремісничої верстви.

Описуючи, як відбувалася взаємодія ремісничих управ з органами влади різного рівня, авторка зазначила, що ці установи контактували як з адміністративними, так і з судовими інституціями. Але найбільш активно управи співпрацювали з міськими думами, магістратами та ратушами. Ціла низка питань, пов'язаних з діяльністю ремісничих управ, вимагала їхнього вирішення спільно з губернським правлінням. Зокрема останнє було першою досудовою інстанцією у розслідуванні зловживань, скоєних посадовцями управ. Тісною була також співпраця управ з казенними палатами, особливо у питаннях оподаткування.

Розділ 2 монографії присвячений міщанським управам і староствам. Міщанські управи почали з'являтися пізніше, ніж ремісничі. Одними з перших на українських землях такі управи з'явилися у Харкові й Одесі. Але не в усіх містах, де існували міські громади, створювалися міщанські управи. Заснуванню міщанських управ сприяла реформа міського управління 1870 р., якою, за словами В. Шандри, «міщанські громади наділялися правом засновувати власні органи, узгоджуючи свої рішення з губернатором» [с. 159]. А там, де міщанських управ не існувало, їхні функції виконувалися міщанськими старостами й десятськими. Наприклад, мало міщанських управ було на Лівобережній Україні, значно більше їх функціонувало на Катеринославщині, а на Правобережжі самі міщанські громади почали з'являтися лише після набуття чинності Міського положення 1870 р. Найбільш активно міщанські управи створювалися наприкінці XIX - на початку XX ст. Нагляд за діяльністю цих органів покладався на губернське керівництво, але він не завжди був ефективним, оскільки кількість управ ставала дедалі більшою, а населені пункти, де вони функціонували, часто знаходилися далеко від губернського центру.

У розділі 2.2 авторка детально дослідила коло повноважень міщанських органів. Соціальні функції міщанських громад були досить різноманітними - матеріальна допомога літніх та бідних громадян, медична допомога, виховання міщанських сиріт тощо. Охорона здоров'я для багатьох міщанських управ була пріоритетним напрямком діяльності. Існували навіть міщанські богадільні, створені на кошти управ. Там утримувалися хворі й самотні міщани. Причому ці богадільні існували незалежно від таких самих закладів, що знаходилися у відомстві приказів громадської опіки. Окрім богадільень

найбільш багаті міщанські управи засновували притулки для дітей незаможних міщан та сиріт. Застосовувалися як вид соціальної підтримки співгромадян і одноразові грошові допомоги або такі, що надавалися протягом кількох місяців чи року тощо.

Щодо так званих фіскально-облікових функцій міщанських управ, то з-поміж них були виділені наступні: державні, міські і громадські повинності. До державних були віднесені подушний податок та податок на облаштування водних і сухопутних шляхів. Існували ще земські повинності для міщан, які визначалися губернським кошторисом. Щодо громадських зборів, то їхні розміри визначалися рішеннями міщанських громад, схвалювалися міською думою чи ратушею, а потім затверджувалися губернатором. У цьому ж розділі детально розглянуто й саму процедуру збирання коштів, повноваження посадовців, які це здійснювали тощо. Все це було проілюстровано чисельними прикладами, взятими здебільшого з архівних матеріалів. При цьому авторкою слушно зазначено, що місцева адміністративна влада діяльність міщанських управ вважала малоефективною.

У розділі 2.3 йдеться про практики міщанського самоврядування. Оскільки після селян міщани були найчисельнішою соціальною групою у Російській імперії, то вони потребували й усталеної форми самоорганізації. З цього приводу авторкою було зроблене слушне зауваження про те, що традиції такої самоорганізації на землях Лівобережної та Правобережної України «суттєво відрізнялися від власне російських територій» [с. 211]. Тут навіть сама кількість міщан була більшою, ніж в багатьох інших регіонах імперії (становила 46% усього населення).

У підрозділі 2.3.1 «Громада та її виборні посади» авторка детально вивчила умови та процес створення громади міста, заснування й особливості функціонування міщанських управ, зокрема у контексті участі виборних посадовців цих управ у забезпеченні ефективності роботи цих органів. Якщо до 1870 р. міщанські управи знаходилися у сфері впливу міських дум, магістратів, ратуш, то після - у підпорядкуванні губернської влади. Кількість виборних посад в різних управах не була однаковою протягом існування останніх, вона коливалася від трьох до п'яти осіб. Крім них були ще наймані службовці, які забезпечували канцелярську роботу.

Формувалися міщанські органи відповідними сходами, де мали право брати участь всі міщани. Особливості функціонування міщанських сходів описані у підрозділі 2.3.2 «Міщанський сход і його присуди». На цих зібраннях вирішувалося багато різноманітних питань, пов'язаних з життям громади міста, а рішення сходів були обов'язковими для виконання управами. Тут обиралися старости і члени управ, встановлювався розмір їхнього жалування, обговорювалися питання щодо допомоги міщанам тощо. Якщо до громади входили представники різних етнічних чи релігійних груп, то для них рекомендувалося створювати окремі дільниці та обирати своїх старост. Таким чином уникалися можливі конфліктні ситуації, що могли виникнути на релігійному ґрунті.

Окрема увага приділена стимулюванню й заохоченням до відбування виборних посад (підрозділ 2.3.3). Оскільки міщанські посади не були надто популярними, держава мусила з часом запропонувати виборним

службовцям міщанських установ низку заохочень, що стимулювали б їх до служби. Зокрема з 1834 р. такі особи звільнялися від рекрутської повинності, а з 1842 р. - від тілесних покарань. Хоча сама виборна служба у міщанських управах так і не набула статусу державної і навіть довгий час була безоплатною. Лише згодом старостам та іншим посадовцям почало визначатися жалування спочатку громадами, а пізніше й міністерством внутрішніх справ. Але кошти виділялися лише з тих сум, що були призначені для спільних міщанських витрат. З 1896 р. жалування виплачувалося усім виборним посадовцям міщанських управ, хоча розмір його у різних містах не був однаковим.

У підрозділі 2.3.4 «Єврейське походження - не перешкода врядуванню» йдеться про участь представників єврейського походження у міському самоврядуванні. Протягом останньої чверті ХІХ ст. євреї починають обіймати посади міщанських старост. Але часто це призводило до виникнення конфліктних ситуацій між єврейським населенням міст та християнським. Лише у 1902 р. іудеї-міщани отримали рівні права з християнами щодо обіймання посад у міщанських виборних органах (хоча й не завжди могли ними скористатися повною мірою).

Як і чиновники державних установ, службовці міщанських управ часто зловживали своїм становищем, владою. За це чинне законодавство передбачало для них певний набір покарань. Саме цьому питанню В. Шандра приділила увагу у підрозділі 2.3.5 «Покарання за зловживання владою».

Міщанські посадовці часто вдавалися до різних зловживань, у першу чергу, з метою отримання особистої вигоди. Однією з основних причин цього В. Шандра називає «недосконалий механізм справляння податків та відсутність дієвого контролю» з боку громади й держави, які й провокували службовців до таких дій [с. 248]. Причому навіть передбачені законом покарання (доволі жорсткі) не вирішували проблеми зловживань. З-поміж основних видів таких порушень виділялися використання громадських коштів для власних потреб та незаконна видача паспортів. Траплялися і порушення процедури виборів до міщанських органів, за що винних карали виключенням зі складу зібрання на декілька років або штрафами.

Визначила авторка і місце міщанських управ у системі місцевих органів влади. Цьому питанню присвячено останній підрозділ монографії. У системі місцевих адміністративних установ управи не лише були органами, через які влада організувала збір податків. Вони фактично виконували ще й роль посередника у «спілкуванні» між міщанством та державною адміністрацією. Представники міщанських управ могли виконувати різні доручення у галузі міського господарства у якості помічників гласних міських дум. Міщанські управи підпорядковувалися міським думами, але пізніше відійшли у відання губернатора, губернського правління та присутствій у міських справах. Хоча міщанські управи відігравали важливу роль у житті міщанства, все ж взаємодія їх з органами влади підпорядковувалася правилам поліцейської держави, якою й була Російська імперія. Це підтверджується і намаганнями деяких губернаторів запровадити спеціальні структури, що здійснювали б нагляд за діяльністю управ.

У висновках В. Шандра вказує на той факт, що, вступаючи у взаємовідносини з місцевими громадами, держава «покладалася на колишні самоврядні принципи співіснування таких інституцій з державними органами, і небезуспішно шліфувала елементи їх самоорганізації» [с. 268]. У той же час в імперії проводилася цілеспрямована станова політика. Запроваджуючи міщанські станові органи, уряд не бажав змінювати станове суспільство на громадянське.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що монографія В. Шандри є одним з небагатьох ґрунтовних досліджень органів станового самоврядування (у даному випадку міщанських), що функціонували на українських землях протягом кінця XVIII - початку XX ст. Дана робота містить великий обсяг фактологічного матеріалу, більша частина якого вперше введена до наукового обігу і ґрунтується на архівних даних. Безперечно, цінність даного дослідження підважується також наявністю потужного науково-довідкового апарату: додатків, географічного й іменного покажчиків, ілюстративного матеріалу. Зокрема у додатках містяться: перелік міщанських управ і староств, що функціонували на українських землях у досліджуваний період; списки особового складу по окремих ремісничих та міщанських управах; витяг із відомості 1887 р. про «деревенские мещанские общества» Овруцького повіту Волинської губернії, приписані до овруцької міщанської громади; додаток до схваленого Миколою I Рекрутського статуту про перелік осіб із податного стану, які звільнялися від військової повинності; перелік губерній з вказанням обсягу призначених податків з нерухомості.

В цілому дана монографія буде корисною для істориків, фахівців у галузі державного управління, студентів історичних факультетів, а також усіх, хто цікавиться минулим України та історією управлінського апарату на її території.

ВЛАСЕНКО В. М.

**ДО ІСТОРІЇ РУСИНСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ
В ЮГОСЛАВІЇ****Рамач Янко НА КРИЖНЕЙ ДРАГИ: РУСНАЦИ У ЮГОСЛАВІЇ
ОД 1918-1941. РОКУ / ЯНКО РАМАЧ. - Нови Сад: Руске слово,
2016 (Нови Сад: SAJNOS). - 381 с.**

У 2016 р. у видавництві «Руске слово» м. Новий Сад (Сербія) побачила світ книга завідувача кафедри русиністики місцевого університету, професора Янка Рамача «На крижней драги: Руснаци у Югославії од 1918-1941. року». Після захисту докторської дисертації на тему «Руснаци у Южней Угорскей (1745-1918)» автор розширив хронологічні межі своїх студій, зосередивши увагу на історії русинської громади міжвоєнного періоду в Королівські сербів, хорватів і словенців (Югославія).

Рецензована книга - основний доробок автора саме з цієї тематики. У вступному слові він обґрунтував вибір обраної теми. До книги увійшли опубліковані раніше у наукових часописах і матеріалах конференцій праці русинською, сербською (кирилицею та латиницею) та українською мовами. Їх бібліографічний опис подано наприкінці книги (с. 377-379). Автором використані опубліковані джерела, документи і матеріали архівів Крижевацької єпархії й окремих релігійних громад, праці сербських і зарубіжних авторів, тогочасна італійська, російська, русинська, сербська, хорватська, чеська преса та наукова періодика Естонії, Канади, Польщі, Сербії, Словаччини, США й України.

Книга охоплює широке коло питань з історії русинів в Югославії. Її стрижнева тема - різноманітна діяльність громадських організацій русинів та створених ними культурно-освітніх інституцій. Йдеться про Руське (Русинське) народно-просвітнє товариство (*Руске народне просvietne друштво*, РНПД), яке в міжвоєнний період у національній і культурно-освітній діяльності мало проукраїнську орієнтацію, та Культурно-освітній союз югославських русинів (*Културно-просvietni savez jugoslovenskih Rusina*, КПСЈР), який згодом був перейменований на Культурно-національний союз югославських русинів (*Културно-национални savez jugoslovenskih Rusina*, КНСЈР) та виявляв проросійську орієнтацією.

Досить докладно висвітлена діяльність РНПД. Історії його заснування та ролі Д. Біндаса у цьому присвячені статті «Припреме за основање Русинског народног просvietног друштва» (с. 9-30) та «Ђura Bindas kao publicista u kulturno-prosvetnom i nacionalnom preporodu rusina u Jugoslaviji (1918-1941)» (с. 31-48). Ґрунтовно розкрита видавнича діяльність РНПД. Йдеться про друкарню товариства (с. 74-86) та газету «Руски новини» (с. 49-73). За матеріалами видань РНПД (газета і календар) автором висвітлені такі питання, як історія освіти русинів в Югославії (с. 87-108), Тарас Шевченко - поет і національний геній (с. 146-158), літературна творчість південних слов'ян (с. 159-168), сільськогосподарські кооперативи та ощадно-позичкові

*Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент,
Сумський державний університет (Україна).*

каси в Югославії (с. 206-229), охорона здоров'я та фізкультура у русинів (230-250), українсько-русинська громада в Чехословаччині (Підкарпатська Русь і Пряцівщина) у 1921-1930 рр. (с. 250-272), Голодомор 1932-1933 рр. в Україні (с. 273-284), українці в Галичині (с. 285-298), події 1938-1939 рр. у Підкарпатській Русі/Карпатській Україні (с. 299-328). Окремий сюжет присвячено музичній діяльності РНПД. Йдеться про хор Руської народної читальні в Руському Керестурі - установи РНПД. Цікаво, що у 1939 р. хор взяв участь у виставах «Запорозький скарб» та «Сорочинський ярмарок». Режисер-постановник - колишній директор театру «Нова сцена» у Хусті (Закарпаття) Юрій Шерегій (с. 169-183).

Меншою мірою висвітлена діяльність КНСЈР. Автор присвятив Союзу два сюжети. У першому йдеться про брошуру «Руски батог» (1921), що стала політичною платформою майбутнього Культурно-національний союз югославських русинів (с. 133-145), другому - основні напрямки національної, релігійної та культурно-освітньої діяльності КНСЈР за матеріалами газети «Заря» («Русска заря»/«Русска правда») та календаря «Русски народни календар Заря» (с. 350-360). Автор довів русофільський (москвофільський) характер цієї громадської організації та її друкованих видань.

Автор здійснив порівняльний аналіз національних орієнтацій членів РНПД і КНСЈР, охарактеризувавши відмінності у діяльності двох русинських організацій у громадсько-політичній, національній, релігійній та культурно-освітній сферах (с. 109-132).

Окрему статтю автор присвятив історіографії русинів в Югославії міжвоєнного періоду, проаналізувавши праці близько 30 авторів (с. 329-349).

У книзі також подано бібліографію праць Я. Рамача (монографії, збірники документів, розділи в підручниках, статті, доповіді, переклади, всього 136 позицій) та інформацію про автора.

Безперечно, рецензована книга заслуговує на увагу читацької аудиторії. Вона виконана на належному рівні і стане у пригоді не тільки фахівцям з історії українсько-русинської громади в Югославії, але і викладачам, студентам та всім хто цікавиться русиністикою й україністикою. Вона також може бути корисною для широкого загалу сербських читачів.